

Kovács Tamás: Mit jelent a demokrácia a magyar egyetemisták és főiskolások számára?

BEVEZETŐ

A magyar rendszerváltást követően az újonnan kiépült demokratikus politikai rendszer egyik legfontosabb feladatának kellett volna lennie, a társadalom elsődleges és másodlagos szocializációs hatásán keresztül, a demokratikus állampolgári nevelés mechanizmusainak és tartalmának kiépítése, mely a politikai rendszer intézményeinek és kultúrájának stabilizációját szolgálta volna (ALMOND–VERBA 1963). Az *Aktív Fiatalok Magyarországon 2011/2012* majd az *Aktív Fiatalok Magyarországon 2013* kutatás során többek között arra voltunk kíváncsiak, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások politikai gondolkodásában a demokrácia megítélése, illetve a demokratikus renddel való elégedettség milyen tartalommal rendelkezik. A tanulmány a demokrácia fogalmát négy tipizálási lehetőség közül (*a demokrácia, mint jogállam; a demokrácia, mint pluralista verseny; a demokrácia intézményi megközelítése, valamint az állampolgári megközelítés*) az állampolgári, demokratikus tudat szempontrendszerén keresztül vizsgálja. Fontos kiemelni, hogy az egyes elméleti megközelítések nem zárják ki egymást, sőt interdependens rendszert alkotnak, hiszen a demokratikus jogállam kizárólag akkor működőképes, ha az állampolgárok ténylegesen értik a demokrácia legfontosabb alapelveit, és azonosulnak velük.

A tanulmány a magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához való viszonyát három szempontrendszeren keresztül kutatja, melyek a következők:

- a) a demokrácia normatív tartalmának megjelenése a hallgatók politikai gondolkodásában;
- b) az anyagi-szociális elvárások kapcsolata a demokratikus intézményrendszer megítélésével;
- c) a demokráciához való viszony és a pártkötődés összefüggésének elemzése.

A vizsgálat során az egyes témakörök mindegyikéhez, összesen öt kutatási kérdés került megfogalmazásra. A hallgatók által a demokrácia normatív tartalmának meghatározása során azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy

1. a magyar főiskolások és egyetemisták körében milyen értéktartalommal rendelkezik a demokrácia?
2. a demokrácia normatív tartalma átranzformálódik-e gyakorlati igénnyé, illetve tevékenységgé?
3. a politikai rendszerekhez való viszonyulás során a hallgatók milyen véleményekkel rendelkeznek? Az anyagi-szociális elvárások kapcsolata a demokratikus intézményrendszer megítélésével; tehát a demokrácia esetleges szociális reprezentációjának elemzésekor a tanulmány központjában az a kérdés áll, hogy
4. a hallgatók körében a materiális tényezők, az anyagi helyzet milyen mértékben, illetve irányban befolyásolják a demokráciával történő elégedettséget? Míg a harmadik szempontrendszer, tehát a pártpreferencia és a demokratikus politikai rendszerhez való viszony fő kérdése az, hogy
5. a politikai tömbökhöz való tartozás változója számottevően befolyásolja-e az egyetemisták és főiskolások demokráciával kapcsolatos elégedettségét, illetve az egyes politikai rendszerek megítélését?

A DEMOKRÁCIA NORMATÍV ÉRTELMEZÉSE A MAGYAR FŐISKOLÁSOK ÉS EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

Mi a demokrácia?

A demokrácia normatív meghatározása a politikatudományban talán az egyik legnehezebb és a legnagyobb tudományos körütekintést megkívánó feladat. A demokrácia fogalma a sokrétűség irányába mutat, amely jól példázza az elméleti háttér komplexitását. Ahhoz azonban, hogy a magyar főiskolások és egyetemisták demokrácia-értelmezését elemezni tudjuk, mindenképpen szükségünk van valamiféle meghatározásra, amely a vizsgálat alapegységeként szolgálhat. A következőkben tehát a demokrácia normatív meghatározásának összefoglalására teszek kísérletet, melyet később képesek leszünk a magyar fiatalok normatív demokrácia-képével összehasonlítani. A demokratikus politikai rend definiálása ezúttal az elvek és értékek szintjén történik meg, tehát a demokrácia intézményes oldalának bemutatására és elemzésére most nem térek ki.

A demokrácia fogalmának meghatározásánál fontos kiemelni, hogy egy evolutív folyamatról kell beszélnünk, amely egyrészt azt jelenti, hogy a demokrácia normatív tartalma is folyamatosan változik, másrészt az adott társadalmak demokratizálódási folyamata is időben folytonos jelleget mutat. A társadalom demokratizálódása így lehet folytonos, illetve előfordulhat egy átmeneti állapoton való stabilizálódás, valamint hibrid struktúrák kialakulása is (ÁGH 1994). A demokratikus rend másik releváns jellemzője, hogy organikus módon csak bizonyos társadalmi rendszerekben alakul ki, melyek sajátos jellemzőkkel rendelkeznek. A társadalmi feltételek egyik komponense a politikai elit, valamint a választópolgárok kellően magas intellektuális és morális színvonala (SCHUMPETER 1946). Az állampolgárok magas intellektuális és morális színvonala egyúttal jelentheti a demokratikus tudat meglétét, mely így az intézményes oldal előfeltételeként, valamint tényleges működtetőjeként jelenik meg. Az intézményes oldal funkcionálása így dependens a polgárok értékrendjétől, normarendszerétől és attitűdjeitől (MURÁNYI 2010). A demokratikus tudat megléte és kialakulása ugyanakkor rendkívül komplex folyamat, fontos kiemelni azt, a már sokszor hangoztatott álláspontot, hogy a már demokratikus viszonyok között felnőtt fiatal állampolgárok esetében sincs biztos garancia a demokratikus kultúra újratermelődésére (IČHILOV 1990). A demokráciára való nevelés során fontos szem előtt tartani továbbá, hogy a demokratikus értékek, illetve elvek kognitív elsajátítása mellett, azok elfogadása egy hosszú tapasztalási folyamat eredményeként alakulhat ki (SÍK 2010).

A demokratikus tudat egyik legfontosabb komponense az önkorlátozás, a hatalom széles körű megosztására való törekvés. Az amerikai demokrácia korai vizsgálata kapcsán született meg az a felismerés, hogy ha egyetlen állampolgár sem rendelkezik túl nagy vagyonnal, akkor az egyeduradalomra való törekvés lehetősége is beszűkül. (TOCQUEVILLE 1983). A demokrácia alapvető értéke tehát a hatalom korlátozása, amely megköveteli az egyén önkorlátozását is. A modern demokratikus rendben a hatalom természetesen nem szűnik meg létezni, csupán a hatalomkoncentráció elve rendelkezik negatív konnotációval. A demokrácia a hatalom felosztásában érdekelt, senkinek nem ad túl nagy befolyást, hanem azt szétteríti a többségek és kisebbségek között (SARTORI 1999). A hatalom széles körű megosztásának lényeges eleme a *hatalomtól független szervezetek létezése* és tényleges funkcionálása, amelyek a hatalmi túlsúly kialakulásának megakadályozásával megteremtik a kölcsönös kontroll intézményét (DAHL 2006). Egy demokratikus értékrenddel rendelkező közösséget tehát a hatalom lehető legszélesebb körű megosztása vezérel (LASWELL 1957).

A demokrácia normarendszerének másik releváns eleme a *legitim ellenőrzés* lehetősége. A kontroll lényege, hogy a választópolgárok nemcsak létrehozzák választás útján a kormányt, hanem annak működését is folyamatosan megfigyelés alatt tartják (SCHUMPETER 1946). A demokrácia fontos kritériuma tehát, hogy az átlagpolgárnak lehetősége legyen a politikai elitek tevékenységét ellenőrizni, valamint hogy ez az ellenőrzés legitim intézményes keretek között valósuljon meg (ALMOND–VERBA 1963).

Az ellenőrzéshez kapcsolódik a hatalom leváltásának kérdésköre is. A demokratikus rend fő ismérve, hogy megteremtí a *hatalom leváltásának* lehetőségét. A demokratikus kormányforma alapvető jellemzője, hogy a kormány cseréje békés úton, szabályozott intézményes rendben megtörténhet (POPPER, 1997).

A kormányzás, és egyúttal a kormány leváltása is „megkívánja” a *felelősség, a felelős döntéshozás* jelenlétét a demokratikus tudat értékrendszerében. Annak ellenére, hogy a felelősség kérdésköre az egyik legkevésbé hangoztatott szempont, mégsem igaz, hogy a modern demokrácia szótára a felelősséget, mint értéket, sem morális, sem jogi szempontból nem tartalmazza. A szabadság eszméje, mint a demokrácia központi értéke, éppen azt jelenti, hogy az állampolgárok képesek megőrizni a nyilvánossággal szembeni felelősségüket (MANNHEIM 1970). Annak ellenére, hogy a vertikális demokráciában az állampolgárok többsége közvetlenül nem vesz részt a kormányzásban, bizonyos mértékig mégis minden választópolgár viseli a felelősséget a kormány tevékenységéért (POPPER 1997).

A modern demokrácia működése a szubsztantív *többségi elv alkalmazásán* alapul (SARTORI 1999), amely együtt jelenik meg a döntéshozás kapcsán a *szabad választás* lehetőségével. Mindez azt jelenti, hogy a demokráciában a választások során a választópolgárok szavazataiért folyik a konkurenciaharc (SCHUMPETER 1946), hiszen a kormányzás legitimációja tőlük származik. A versengés ugyanakkor feltételezi a *pluralis, kompetitív politikai piac* létezését, amelynek szereplői közül a szavazópolgároknak lehetőségük van szabadon választani. A szabad választás egyúttal tartalmazza az állampolgárok részéről a beleszólás, a közügyek alakításának esélyét. A *részvételi és kommunikációs jog* érvényesítésének szintje a demokrácia egyik legfontosabb kritériumaként jelenik meg (HABERMAS 1996).

A demokratikus gondolkodás további releváns komponense a *törvény uralma*, illetve a *jogegyenlőség*. A demokratikus tudat releváns eleme az a felismerés, hogy az egyik emberre érvényes törvény ugyanúgy alkalmazható az összes többi állampolgárra is (TOCQUEVILLE, 1983). A törvények előtti egyenlőség, illetve a

törvények uralma a korábban felsorolt értékek legfontosabb előfeltételeként is értelmezhető.

A modern demokrácia a köz- és magánügy szétválasztásán alapul. A szubsztantív többségi elven alapuló döntéshozatal csak korlátozottan létezik, ahol az *egyén jogai* kezdődnek, ott a többség akarata véget ér (CONSTANT, 1997). A törvények uralmán alapuló alkotmányos állam tehát egyúttal határt szab a nép demokráciájának is, hogy az egyén szabadságjogai ne legyenek elnyomva (HABERMAS 1996).

A demokratikus gondolkodás evolutív folyamatának egyik legújabb állomása a demokrácia szociális alapú megközelítése, mely a jóléti államok expanziójával együtt alakult ki. A megközelítés kiindulópontja, hogy miképp viszonyul egymáshoz a demokrácia és a piaci kapitalizmus. Az elmélet álláspontja szerint a piac ellentmond annak a feltételnek, hogy mindenki számára biztosított legyen a részvétel, ezért korrekciós mechanizmusokat kell bevezetni. A demokrácia szociális alapú megközelítése a társadalmi igazságosság, társadalmi szolidaritás, egyenlő társadalmi esélyek, szociális biztonság, igazságosságra törekvő elosztás elvén nyugszik (MEYER 2005).

A demokrácia normatív értelmezése a magyar főiskolások és egyetemisták körében

A demokrácia normatív értelmezésének összefoglalása után az elemzés alapegysége adott ahhoz, hogy a magyar főiskolások és egyetemisták demokrácia-értelmezése is vizsgálat alá legyen vonva. Az elméleti háttér megalapozásánál külön kiemelttem a demokráciára nevelés relevanciáját, hiszen a felsorolt értékek csak egy hosszú kognitív tanulási és tapasztalási folyamat eredményeként jelenhetnek meg az állampolgárok értékrendszerében.

A rendszerváltás létrehozta a lehetőséget a demokratikus politikai kultúra megteremtésére, így több mint két évtizeddel a politikai rendszer átalakulása után a kutatás időszerűségéhez és fontosságához nem férhet kétség. Az eddigi vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy az állampolgári szocializáció során a demokratikus nevelés nem elsődleges cél Magyarországon (SZABÓ I. 2010).

A magyar főiskolások és egyetemisták normatív demokrácia-értelmezésében ezt az álláspontot tekintem kiindulópontnak, annak ellenére, hogy az állampolgári szocializáció részletes vizsgálata nem célja a tanulmánynak. A normatív demokrácia-kép elemzésénél a bevezetőben már említett, következő két kérdés megválaszolására teszek kísérletet:

- a.) a magyar főiskolások és egyetemisták körében milyen értéktartalommal rendelkezik a demokrácia?
- b.) a demokrácia normatív tartalma átranzformálódik-e gyakorlati igénnyé, illetve tevékenységgé?

Az *Aktív Fiatalok Magyarországon 2011/2012*¹³ és *2013*¹⁴ kutatás keretében összesen húsz interjú és hat fókuszcsoportos beszélgetés során kérdeztünk rá arra a kérdésre, hogy „*számodra mit jelent a demokrácia?*”, majd a kapott válaszok rendszerezése történt meg a korábbiakban tárgyalt demokrácia-tipológia figyelembevételével. Az eredmények összegzése során minden válasz, illetve említés figyelembe lett véve, amely a demokrácia normatív tartalmával kapcsolatot mutatott¹⁵. Továbbá fontos kiemelni, hogy az általunk feltett kérdésre viszonylag kevés olyan válasz született, amely nem értéktartalmat, normarendszert, hanem kevésbé értelmezhető szubjektív véleményt tartalmazott (pl. „baromság”, „hülyeség”, „hazugság”, „népbutítás”, stb.).

Az eredmények elemzése után elmondható, hogy a magyar főiskolások és egyetemisták demokrácia-értelmezése meglehetősen kevés pilléren nyugszik, a demokratikus politikai kultúrához tartozó normarendszer egyes komponensei aránytalanul jelennek meg egymáshoz képest (1. ábra). A fiatalok gondolkodásában a demokrácia elsősorban a részvétel, a közügyekbe való beleszólás lehetőségét jelenti, a válaszok több mint harmadában (33 százalék) ez került kifejtésre. A részvételi és kommunikációs jogot, a demokrácia tartalmi meghatározásánál, szorosan követi a többségi elv és a szabad választás preferálása (a válaszok 29 százalékában került említésre). A főiskolások és egyetemisták demokrácia-képének harmadik legfontosabb pillére a jogegyenlőség és a törvények uralma, amely az adott válaszok 14 százalékában jelenik meg, lemaradva az előbb említett két komponenstől.

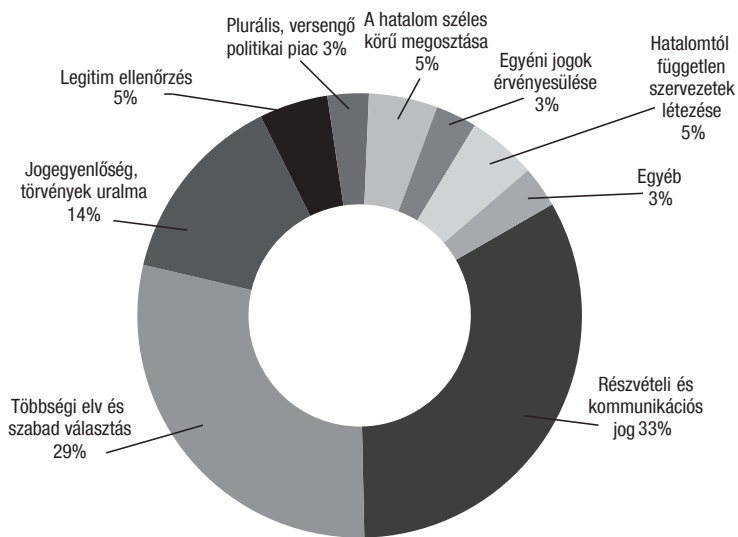
13. A kutatás módszertanáról részletesen lásd: RÓNA – SZABÓ A. 2012.

14. A kutatás módszertanáról részletesen lásd: SZABÓ A. 2014. jelen kötetben.

15. A normatív dimenzió szempontrendszerébe a válaszadók által említett erőskezü vezető iránti igény nem került be (pl. „ha egy ember van fölül, az nem diktatúra, ha meggy az ország”; „erőskezü vezető hatékonyabb tud lenni”; „válságos helyzetekben mindig jobb egy erőskezü döntéshozó”). Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az erőskezü vezető igényre vonatkozó kijelentések mintába való involválódása esetén az említések nagyjából 10 százalékát jelentette volna. Annak ellenére, hogy a mi esetünkben a demokrácia normatív tartalmában nem kapott helyet, fontos megemlíteni, hogy a vezérdemokrácia elmélete, az európai politikai folyamatok hatására, egyre nagyobb szereppel rendelkezik (KÖRÖSENYI 2005). A vezérdemokrácia térhódításával nem arról van szó, hogy a kormányzat repolitizálódása révén a politikai uralom felváltja a bürokrácia uralmát, hanem ellensúlyként, politikai kontrollként funkcionál mellette. A vezérdemokráciában előtérbe kerül a politikai cselekvés értékértelme, kulturális irányultsága, ennek következtében pedig megnő a kormányzat politikai értelemben vett teljesítménye és a működés hatékonysága (WEBER 1989).

A demokrácia normatív tartalmához hozzátartozó többi érték (legitim ellenőrzés; plurális, versengő politikai piac, a hatalom széles körű megosztása, egyéni jogok érvényesülése, hatalomtól független szervezetek létezése) csak néhány említés szintjén került elő, a válaszadók többségének értelmezésében nem jelennek meg a demokrácia tartalmára való asszociálás kapcsán.

1. ábra.
„Mit jelent a demokrácia?” (a válaszok százalékos megoszlásba)

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013. Saját számítás.

A magyar főiskolások és egyetemisták normatív demokrácia-képéről az eredmények függvényében elmondható, hogy alapvetően három érték körül szerveződik. A részvétel és beleszólás lehetősége, a többségi elv és szabad választás, valamint a jogegyenlőség, a törvények uralma a demokráciáról alkotott képükben.

A részvételi és a kommunikációs jog érvényesítése már a 2011-ben történt adatfelvétel során is lekérdezésre került. Arra voltunk kíváncsiak, hogy mit gondolnak a főiskolások és egyetemisták magyar viszonylatban a közügyekbe való beleszólás lehetőségéről. Az adott válaszok természetesen a hazai helyzethez igazodnak, tehát nem a demokrácia normatív tartalmáról rajzolnak ki számunkra képet.

1. táblázat.
A részvételi és kommunikációs jog érvényesítése Magyarországon, 2011/2012
 (százalékos megoszlás)

	„A fiataloknak kevés beleszólásuk van abba, hogy mit csinál a kormány” (2011)				
	<i>Nem értek egyet</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>Teljesen egyetérték</i>
Összesen	11	10	17	26	36

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012. Saját számítás.

A válaszadók 62 százaléka egyetért, illetve teljesen egyetért azzal az állásponttal, hogy Magyarországon a fiataloknak nincs tényleges befolyásuk, beleszólásuk a kormányzati cselekvés alakításába, míg ennek ellenkezőjével csak a megkérdezettek 21 százaléka ért egyet. Az eredmények koherenciát mutatnak a három évvel korábban, az *Ifjúság2008* kutatás során kapott adatokkal, hiszen ott a válaszadók 50 százaléka

vallotta azt, hogy a fiataloknak inkább nincs beleszólásuk az országos közügyek alakításába, illetve 34 százalékuk adta azt a választ, hogy egyáltalán nincs lehetőségük ilyen jellegű befolyásolásra (BAUER–SZABÓ A. 2009). Fontos megemlíteni, hogy a szubjektív politikai kompetencia alacsony intenzitása a politikai részvétel csekély intenzitását vonja maga után, így minél inkább szubjektív értelemben inkompetens az egyén, annál kisebb az esély, hogy aktívan részt vesz a közügyekben (ALMOND–VERBA, 1963). Esetünkben mindez azt jelenti, hogy a magyar főiskolások és egyetemisták részvételi és kommunikációs jogon alapuló alacsony szubjektív kompetenciája választ adhat a köreikben megfigyelhető politikai apátia megjelenésére és az alacsony demokratikus részvételi szintjükre (SZABÓ A.–OROSS 2012).

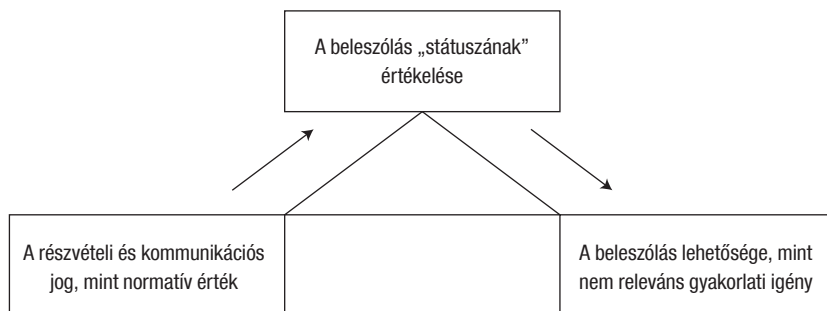
Az adatsorból (1. táblázat) természetesen nem derül ki, hogy a közügyekbe való beleszólásnak milyen fontosságot tulajdonítanak a hallgatók, ugyanakkor az előző, normatív demokrácia-képpel együtt tekintve valószínűsíthető, hogy a magyar felsőoktatásban részt vevő fiatalok értékrendszerének egyik sarokpontja a részvételi és kommunikációs jog érvényesülése.

Ezt a feltételezést erősítik meg az *Ifjúság2008* kutatás eredményei is, amelyek a „jó állampolgár” normatív tartalmának¹⁶ meghatározását mutatják be. A válaszadók (15–29 éves korosztály) egy 0–100 pontos skálán „a másoktól független, önálló véleményt alkotson a dolgokról” kijelentés fontosságát 77 százalékpontban jelölték meg, amellyel a harmadik legfontosabb értékke vált a véleménynyilvánítás lehetősége.

Annak ellenére, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások normatív demokrácia-értelmezésében a kommunikációs és részvételi jog előkelő helyet foglal el, a normatív dimenzió gyakorlati tevékenységgé való transzformációja nem feltétlenül történik meg. A magyar fiatalok politikai aktivitása és érdeklődése az elmúlt két évtizedben kifejezetten alacsony szinten rögzült (SZABÓ A.–KERN 2011), az apolitikusság, illetve a politikai részvétel gyenge intenzitása figyelhető meg köreikben. Az *Aktív Fiatalok Magyarországon* kutatás 2011-es empirikus eredményei is ezt az álláspontot tükrözték vissza, annak ellenére, hogy a kutatás során megkülönböztetésre került a hagyományos, a direkt demokratikus, illetve a virtuális aktivitás is (SZABÓ A.–OROSS 2012).

2. ábra.

A magyar egyetemisták és főiskolások részvételi modelljének sematikus ábrázolása

A felsőoktatásban részt vevő hallgatók gondolkodásában, illetve politikai részvételében tehát egy részvételi-triangulum alakul ki. Annak ellenére, hogy az egyetemisták és főiskolások normatív értékrendjében megjelenik a részvételi és kommunikációs jog igénye, és ez elvezet a magyar viszonyok szubjektív értékeléséhez, az igény mégsem alakul át gyakorlati tevékenységgé. A jelenség magyarázata két tényezőben kereshető, egyrészt a politikai szocializációs mechanizmusok következtében létrejött politikai kultúrában, mely a „tanult tehetetlenség”, illetve a „passzív szemlélődés” jelenségét ragadja meg (VARGA 1997; KARÁCSONY 1985), másrészt az életkorból adódó adottságként is értelmezhető. Az *Aktív Fiatalok Magyarországon* kutatás 2013-as adatfelvétele során megkértük a válaszadókat, hogy a felsorolt értékek közül válasszák ki azt a kettőt, mely számukra a leginkább fontos (2. táblázat).

16. „Mit gondol, mennyire fontosak az alábbiak ahhoz, hogy valaki jó állampolgár legyen?” kérdésre adott válaszok alapján.

2. táblázat.

A magyar főiskolások és egyetemisták értékpreferenciája

„Kérjük, hogy a nyolc értékből válaszd ki a számodra leginkább szimpatikus kettő értéket!” kijelentésre adott válaszok a kiválasztás szerinti százalékos megoszlásban (2013)							
Gazdasági növekedés	Bűnözés elleni harc	A gondolatok többet érnek a pénznél	Rend az országban	Több beleszólás a kormányzati ügyekbe	Áremelkedés elleni harc	Kevésbé személytelen társadalom	Szebb városok
27	23	14	11	9	7	5	4

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012. Saját számítás.

Az eredmények azt mutatják, hogy a „*több beleszólás a kormányzati ügyekbe*” kijelentés csak az esetek 9 százalékában került kiválasztásra, messze elmaradva a „*gazdasági növekedés*” (27 százalék), valamint a „*bűnözés elleni harc*” (23 százalék) említésétől. Az összefüggés röviden úgy foglалható össze, hogy a fiatalok értékrendszerében életszakaszuk sajátosságaiból kiindulva, legfontosabb értékként az önálló egzisztencia, illetve az életkezés megteremtéséhez szükséges anyagi feltételek és társadalmi biztonság az elsődleges. A kutatás eredményei azt a feltételezést is megengedik, hogy kijelentsük, a magánszféra (önálló egzisztencia) és a közszféra (beleszólás a közügyekbe) elkülönül egymástól, tehát a fiatalok esetében nem született meg a felismerés, hogy egyéni sorsuk alakulása összekapcsolódhat a közügyekben végzett érdekérvényesítésükkel. A magyarországi, családra vonatkoztatott politikai szocializációs folyamatok, melyek a politikától független, egyéni utak preferálását szorgalmazzák (SZABÓ A.–KERN 2010), így tényleges megnyilvánulást nyernek.

A részvételt hátráltató tényezők között továbbá fontos megemlíteni a részvétel szabadságának szubjektív megítélését az egyén részéről. A magyar egyetemisták és főiskolások valamivel kevesebb, mint harmada (28 százalék) vélekedett úgy, hogy egy tüntetésen való részvétele miatt az egyéni létszférájában hátrány érheti, túlnyomó többségük (60 százalék) azon az állásponton volt, hogy bár nem tartja ezt valószínűnek, mégsem tudja kizárni ennek a lehetőségét. A válaszadók kisebbsége (12 százalék) rendelkezett csupán azzal a véleménnyel, hogy nem érheti semmilyen hátrány egy tüntetésen való részvétel miatt. Az adatokból levonható az a következtetés, hogy a „passzív szemlélődés”, valamint az életszakaszából adódó prioritások mellett, a részvétel korlátozottságának szubjektív érzése is negatív irányba befolyásolja a felsőoktatásban tanuló fiatalok részvételi aktivitását.

Demokráciához való viszony és a demokratikus rendszerrel való elégedettség

A magyar főiskolások és egyetemisták demokráciához való viszonyulásának értékelése teljesebb képet adhat az általuk, a demokráciához tartozó normatív értékek elfogadási szintjéről. Annak ellenére, hogy a kérdés során törekedtünk arra, hogy a kapott válaszok egy-egy adott politikai rendszer lehető legobjektívebb megítéléséről szóljanak, mégis hiba lenne feltételezni, hogy a magyarországi demokrácia diffúz támogatásának mértéke ne befolyásolta volna a válaszokat. Ebből a kiindulópontból következik, hogy fogalmi megkülönböztetés is szükséges a rendszerváltást követően felnőtt korosztályok tekintetében, így az „ideális demokrácia” és a „létező demokrácia” tipológiai differenciálását használom (SZABÓ A.–ROSS, 2013). Ebben a fejezetben az „ideális demokrácia”, illetve annak értékeinek általános támogatását kívánom elemezni a magyar egyetemisták és főiskolások körében.

Az eredményeket értékelve elmondható, hogy az egyetemista és főiskolás hallgatók véleménye kifejezetten ambivalens viszonyrendszert hoz létre. Annak ellenére, hogy a 2011-2012-es adatfelvételhez képest 2013-ra a demokráciát preferálók aránya három százalékkal emelkedett, mégis a fiatalok körében a demokrácia általános támogatása alacsony szinten látszik rögzülni. Két évtizeddel a rendszerváltást követően a magyar főiskolások és egyetemisták alig több mint negyven százaléka (összesen 42 százalék) áll ki a demokrácia szupremációjá mellett, míg 2013-ban 23 százalékuk vallja azt, hogy a diktatúra bevezetése bizonyos körülmények között célravezető lehet. Az *Ifjúság2008* kutatás adatai is hasonló tendenciákat tükröztek vissza, a demokrácia elsődlegességét akkor a megkérdezettek 41 százaléka, míg a diktatúra lehetséges bevezetését 14 százaléknál tartotta elképzelhetőnek. Az antidemokratikus rezsim elfogadását tovább árnyalja, hogy a 2013-as lekérdezi hullám során feltett válaszlehetőséget, mely szerint „*a mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne*”, a válaszadók hat százaléka jelölte meg. Amennyiben a demokra-

tikus és az antidemokratikus rendszer támogatóinak, illetve elfogadóinak arányát kívánjuk összevetni, akkor azt tapasztaljuk, hogy 2013-ban a magyar főiskolások és egyetemisták közül csak 13 százaléknyan vannak többen, akik egyértelműen a demokráciát preferálják. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a válaszadók 23 százaléka nem egyértelműen a diktatúra mellett foglalt állást, mint ahogy a demokrácia elsőbbségét preferáló 42 százaléknyi megkérdezett tette, hanem kritériumhoz, „bizonyos körülményekhez” kötötte a diktatúra bevezetésének támogatását. A válaszlehetőség kereteit tehát kifejezetten tágan kell kezelünk, és semmiképpen sem szabad levonnunk azt a következtetést, hogy a megkérdezettek ötöde diktatúrapárti lenne. A 2013-as adatfelvétel során az új válaszcíccsel („a mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne”) az egyértelműen diktatórikus törekvéseket preferáló válaszadók szeparálására tettünk kísérletet. A táblázatból (3. táblázat) kitűnik, hogy az említett csoportba az összes hallgató csekély hányada, mindösszesen hat százalékuk tartozik.

3. táblázat.

A következő kijelentések közül melyik áll közelebb a véleményedhez?

(kérdésre választ adók százalékos megoszlása)

	2011	2013
A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.	39	42
Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint a demokrácia.	33	23
A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik.	28	29
A mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne.*	–	6

Jelmagyarázat: * csak a 2013-as hullámban.

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

Az összes válaszadó harmadát (28, illetve 29 százalék) magában foglaló csoportot az ingadozó, az egyes politikai rendszerek számára „tartalékként” szolgálható passzív megkérdezettek hozzák létre (az *Ifjú-ság2008* kutatás során a válaszadók 31 százaléka adta ugyanezt a választ). A politikától való izolációt, a magánszféra politikamentességének igényét visszatükröző válasz („a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik”) a politikai rendszereken átvélő, a történelmi tapasztalatokon nyugvó egyéni tudatot jeleníti meg. A válaszlehetőség a politikától való távolságtartás mellett egyúttal tartalmazza a befolyásolás képességének hiányát is, amely a szubjektív politikai kompetencia témakörénél a korábbiakban említésre került. A politikai „tartalékként” funkcionáló csoport meglelte mindig potenciális fenyegetést jelenthet az adott, éppen regnáló politikai rendszer számára, hiszen önmaga súlyánál fogva képes az egyik vagy a másik irányba elbillenteni a mérleg nyelvét. A hipotetikus modellben természetesen feltételezzük, hogy az ingadozó válaszadók együtt „mozognak”, amely nem feltétlenül felel meg a valóságnak, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy bizonytalanságukkal destabilizáló erőként hatnak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a rendszerváltás után két évtizeddel a demokratikus állampolgári nevelés, illetve a demokratikus politikai rendszer öngazdálása jelentősen elmarad az elvárható szinttől. A politikai rendszerekhez való viszony vizsgálatánál, a magyar főiskolások és egyetemisták körében, hangsúlyosan jelenik meg az autoriter irányba való elmozdulás lehetősége. Az eredmények azt a tényt is igazolják, hogy az előző fejezetben tárgyalt demokratikus normatív dimenzió csak a válaszadók 40 százalékánál rendelkezik egyértelmű dominanciával, amely a magyar felsőoktatásban részt vevő hallgatók kisebbségét jelenti.

A demokráciával való elégedettség témakörének elemzésénél még inkább fokozottan igaz az a kiindulópont, hogy az értékítélet a magyarországi viszonyok alapján alakul ki. Mind a 2011-es (78 százalék), mind a 2013-as eredmények (74 százalék) azt mutatják, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások túlnyomó többsége egyáltalán nem, illetve nem igazán elégedett a demokratikus politikai rendszer működésével.

4. táblázat.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével?

1–4-ig terjedő skála átlagai (1=egyáltalán nem elégedett, 4=nagyon elégedett)

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban? (százalékos megoszlás, Saját számítás.)	2011	2013	Változás
Egyáltalán nem vagyok elégedett	39	32	-7
Nem igazán vagyok elégedett	39	42	+3
Többé-kevésbé elégedett vagyok	19	22	+3
Teljesen elégedett vagyok	3	4	+1

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

A vélemények másik oldalán a többé-kevésbé, illetve a teljesen elégedett válaszadók állnak, akik 2011-ben a minta 22 százalékát, míg 2013-ban 26 százalékát teszik ki. Az elégedettek táborában végbement négy százalékpontos növekedés mindenképpen figyelemre méltó, főleg azt is alapul véve, hogy az egyáltalán nem elégedett megkérdezettek száma ugyanezen idő alatt hét százalékkal csökkent.

Az elégedetlenség alapvetően két pilléren alapulhat, hiszen a modern állam polgárai nemcsak azt várják el, hogy országuk demokratikusan működjön, hanem azt is, hogy hatékony legyen (ÁGH 1994). Ebből következően egyrészt a demokratikus normák megsértésének megléte, illetve az állampolgárok értelmezéséhez nem igazodó érvényesülése, másrészt a politikai rendszer gazdasági téren való alulteljesítése játszhat közre. A demokráciával való elégedetlenség tehát a politikai elit teljesítőképességének színvonaltalanságára adott adekvát válaszként fogható fel (ZSOLT 2005).

A demokrácia szociális reprezentációja

A demokrácia normatív dimenziójának vizsgálata után a politikai rendszer, és annak gazdasági teljesítőképessége kapcsolatára helyezem az elemzés hangsúlyát. A korábbiakban már említésre került, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások demokrácia-értelmezésének kutatásakor nagyon nehezen lehet csak elkülöníteni a magyar viszonyokra adott értéktételeket a normatív demokratikus értékrendszerrel. Ebben a fejezetben erre az elkülönítésre nem is vállalkozom, sokkal inkább az a kérdés merül fel, hogy a magyar politikai rendszer gazdasági teljesítőképessége miképp befolyásolja, predisponálja a demokrácia, a demokratikus értékek, illetve a demokrácia működésének megítélését. A tipológiai megkülönböztetés szerint tehát a „létező demokráciának”, az egyetemisták és főiskolások által kifejtett, kritikai megközelítése jelenti a vizsgálat alapját.

A társadalmi státuszról, a jövőképről, illetve az anyagi helyzetről adott válaszok, valamint a demokráciával való elégedettség témakörének összevetése azért lehet különösen releváns, mert a demokratikus rend működésére vonatkozó állampolgári elvárások nem megfelelő mértékű teljesülése önmagában is delegitimáló erővel rendelkezik a politikai rendszerre nézve (GAZSÓ–LAKI 1999).

Az egyetemista és főiskolás hallgatók társadalmi-gazdasági, valamint politikai környezete számos ellentmondást tartalmaz, mely hatással lehet a demokráciáról alkotott képük megítélésére. A fejezet kiindulópontjaként azt, a rendszerváltást közvetlenül követve megszületett kutatási állítást fogadom el, hogy a magyar társadalom demokráciáról alkotott képében domináns szerepet játszanak a materiális tényezők, a demokrácia szociális alapú felfogása (SIMON 1995). A rendszerváltást követő időszakban felnövekvő fiatalok a képviselési demokráciát a gazdasági felemelkedés, a társadalmi és személyes jövőkép optimista víziójával kötötték egybe (GAZSÓ–LAKI 1999). A fiatalok demokráciával szembeni jóléti, szociális elvárásainak továbbélését bizonyítja az *Iskola és társadalom 2008* kutatás eredményein alapuló megállapítás is, mely szerint a magyar középiskolások „védőpajznak”, paternalisztikus társadalompolitikának ítélik meg a demokráciát (SZABÓ I., 2010). A kutatások verifikálják azt a feltételezést, hogy a demokráciához fűződő elvárások inkább az egyéni jólét elérésével állnak kapcsolatban, szemben az állammal történő politikai viszonyulás fennállásával (FRICZ–KÖRMENDY 2006).

Az elemzés során ezért arra a kérdésre igyekszek választ kapni, hogy több mint két évtizeddel a rendszerváltás után a felsőoktatásban részt vevő hallgatók körében a materiális tényezők, az anyagi helyzet milyen mértékben, illetve irányba befolyásolja a demokráciával történő elégedettséget.

A magyarországi demokrácia gazdasági teljesítőképessége körül kialakult társadalmi viszonyrendszer két tényező konfliktusa körül szerveződik. A politikai rendszerváltást követően a kapitalista gazdaságra való átállás számos következménnyel járt a fiatalok egyéni és társadalmi életére. A felnövekvő generációk egyre fiatalabb korban önállósodnak és individualizálódnak, válnak piaci fogyasztókká, és teszik mindezt olyan társadalmi körülmények között, ahol a média és a fogyasztóipar szerepe egyre nő (GÁBOR 2004). A magyar fiatalok értékrendjében a posztmaterális értékek háttérbe szorulnak a fogyasztói szokásokkal és értékrenddel szemben (GÁBOR–SZEMERSZKI 2007). A korábban érvényes társadalmi normák, utak átalakultak, illetve érvényüket veszítették, ezért a fiatal generációk újonnan szocializált társadalmi normák mentén kénytelenek érvényesülni, melynek következtében a bizonytalanság és az anómia érzése hétköznapijaink részévé vált (DOMOKOS 2010). A fogyasztói lét finanszírozása új életutakat hoz létre a felnövekvő generációknál, értékrendjükben erős szervező elvként jelenik meg a korábban már említett individualizmus és a karriervágy (státuszépítési igény) (SZALAI 2011), megindul az életutak és élethelyzetek diverzifikálódása. A fiatalok a társadalmi folyamatok következményeként kikerültek hagyományos kötődéseikből, gondoskodási viszonyaikból, és minden kockázattal, felmerülő lehetőséggel és ellentmondással egyénileg kell szembenézniük (BECK 1983). A konfliktus másik forrása a magyar demokrácia gazdasági teljesítőképességéből ered. A magyar gazdaság két évtizedes teljesítményét krónikusan hibás, alacsony hatékonyságú, valamint erősen megkérdőjelezhető gazdaságpolitikai döntések jellemzik. A magyar gazdasági-társadalmi viszonyok kondíciója ezért jelenleg lényegesen rosszabb annál, mint amit az ország lehetőségei megengedtek volna (HANKISS 2009). Az újkapitalizmus alulteljesítése miatt a felnövekvő generációk alapvető korszakélménye a „romlás” (LAKI–SZABÓ A. 2012), melynek felelőset a fiatalok a politikai rendszerben, illetve az azt szimbolizáló politikusokban látják. A fiatal nemzedék gondolkodásában már az ezredfordulót követően rögzült az az álláspont, hogy a pártok és a politikai elit nem képes az ország megfelelő vezetésére (GAZSÓ–LAKI 2004). A társadalmi javak elégtelen disztribúciója társadalmi ellentmondások sokaságát hozta létre, melyek összekapcsolódtak a demokratikus intézményrendszerrel kapcsolatos elégedetlenséggel (GAZSÓ–LAKI 1999).

A két meghatározó konfliktus ütközőpontján olyan társadalmi viszonyok jöttek létre, melyben a fiatalok terveikkel és vágyaikkal szemben jóval később tudnak önálló egzisztenciát teremteni, munkaerőpiaci útvonaluk diverzifikálódott és bizonytalanra vált, valamint házassági és gyermekvállalási terveikből egyre kevesebb realizálódik (DOMOKOS 2010). A létrejött konfliktusgóc feltételezhetően erős frusztrációt okoz a fiatal társadalomban, melynek alapvető megnyilvánulása a fennálló rendszerrel szembeni erős elégedetlenség. A tanulmány tehát abból a feltételezésből indul ki, hogy a rossz anyagi helyzet, illetve a státuszépítési igényhez igazodó gazdasági elvárások nem megfelelő mértékű teljesülése negatív percepcióként vetül ki a demokrácia megítélésére.

5. táblázat.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban?

A válaszok százalékos megoszlása az egyes társadalmi csoportba való önbesorolás szerint¹⁷

	Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban? (2011)			
	(százalékos megoszlás)			
	Egyáltalán nem vagyok elégedett	Nem igazán vagyok elégedett	Többé-kevésbé elégedett vagyok	Teljesen elégedett vagyok
Öt társadalmi csoport elnevezését olvashatod. Kérlek, mondd meg, hogy ezek közül melyik csoportba sorolnád önmagadat!	Alsó társadalmi csoport	63	25	12
	Alsó-közép társadalmi csoport	46	38	15
	Középső társadalmi csoport	36	41	20
	Felső-közép társadalmi csoport	36	39	22
	Felső társadalmi csoport			

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012.

17. A felső társadalmi csoport elnevezésénél nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű empirikus adat, amely lehetővé tette volna a tényleges következtetések levonását.

Az önbesoroláson alapuló társadalmi csoportba való elhelyezés, tehát a társadalmi státusz meghatározása, valamint a demokráciával történő elégedettség összehasonlítása válaszokkal szolgálhat az előzőekben feltett hipotézisünkre (5. táblázat). Az empirikus adatok elemzése során látható, hogy az önmagukat az alsó társadalmi csoportba soroló egyének körében a legmagasabb a demokráciával való elégedetlenség szintje (88 százalék). A társadalmi státusz emelkedésével az elégedetlenség táborá is folyamatosan csökken. Míg az alsóközép, illetve a középső társadalmi csoportba tartozónak valló, egyáltalán vagy nem igazán elégedett válaszadók száma 84, illetve 77 százalék, addig a felső-közép társadalmi csoport tagjainak „csak” 75 százaléka nem elégedett 2011-ben a demokrácia működésével. Amennyiben a másik szemszögből, tehát az elégedettek táborá szerint kívánjuk megközelíteni a jelenséget, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a társadalmi státusz emelkedésével párhuzamosan nő az elégedett válaszadók számaránya is. Az adatok azt mutatják, hogy a legalsó társadalmi helyzetben lévő válaszadók a legkevésbé elégedettek (12 százalék), míg a felső-közép társadalmi státuszba önmagukat besoroló egyének a legelégedettebbek (25 százalék). Az eredmények ismertetése során végig szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások (még a felső közép társadalmi státuszba tartozók is) döntő hányada egyáltalán, vagy nem igazán elégedett a magyar demokrácia működésével. Ugyanakkor az a feltételezés is helytállónak tűnik, hogy a társadalmi státusz, az anyagi helyzet magyarázó erővel rendelkezik a demokráciával történő elégedettség vizsgálatakor.

A következtetések levonásával azt mondhatjuk, hogy minél magasabb az egyén társadalmi státusza, annál valószínűbb, hogy elégedettebb lesz a magyar demokrácia működésével. A demokrácia megítélése, az adatsor alapján, tehát összefüggést mutat a materiális tényezők jelenlétével.

Az anyagi helyzetet a társadalmi státuszból is következő adottságként kezeltem, ugyanakkor a vagyoni lehetőségek összevetése a demokráciával való elégedettséggel szintén kifejezetten fontos lehet az elemzés célját tekintve (6. táblázat). Az eredmények szerint a legrosszabb anyagi körülmények között élő hallgatók (*„nélkülözések között élek”*, illetve *„hónapról hónapra anyagi gondjaim vannak”*) a legelégedetlenebbek a demokrácia működésével. A *„nélkülözések között élő”* megkérdezettek 81 százaléka, a *„hónapról hónapra anyagi gondokkal küzdő”* válaszadók 88 százaléka volt 2011-ben elégedetlen a demokráciával. A legrosszabb anyagi körülmények között élő hallgatók esetében 2013-ra 11 százalékkal, 92 százalékra nőtt az elégedetlenség táborá, mely releváns emelkedésnek, illetve ijesztően magas arálynak tekinthető. A hónapról-hónapra anyagi gondokkal küzdő fiatalok esetében ugyanakkor csökkenés következett be, négy százalékponttal 84 százalékra redukálódott az elégedetlenség számaránya. A kedvező anyagi helyzetben élő egyetemisták és főiskolások körében az elégedetlenség száma is kisebb. A *„pénzüik okos beosztásával jól kijövő”* hallgatók 78 százaléka, míg a *„gondok nélkül élő”* fiatalok 62 százaléka tartozott 2011-ben az elégedetlenség közé. Míg 2013-ra a legkedvezőbb anyagi körülmények között élőknel az elégedetlenség aránya 65 százalékra emelkedett, addig a pénzügyeik okos beosztásával gazdálkodni képes elégedetlen hallgatók száma 71 százalékra mérséklődött.

6. táblázat.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban?

A válaszok százalékos megoszlása az anyagi helyzet alapján

			Gondok nélkül élek	A pénzem okos beosztásával jól kijövök	Éppen hogy kijövök a jövedelmeimből	Hónapról-hónapra anyagi gondjaim vannak	Nélkülözések között élek
Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban? (százalék) 2011–2013	Egyáltalán nem vagyok elégedett	2011	29	35	43	56	54
		2013	26	25	39	49	67
		vált.	-3	-10	-4	-7	13
	Nem igazán vagyok elégedett	2011	33	43	39	32	27
		2013	39	46	44	35	25
		vált.	6	3	5	3	-2
	Többé-kevésbé elégedett vagyok	2011	30	20	16	9	18
		2013	28	25	14	15	8
		vált.	-2	5	-2	6	-10
	Teljesen elégedett vagyok	2011	7	2	2	3	
		2013	8	4	3	1	
		vált.	1	2	1	-2	

Jelmagyarázat: vált.=változás.

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

A demokrácia működésével elégedett válaszadók többsége a kedvezőbb anyagi körülmények között élő hallgatók közül kerül ki. A „*gondok nélkül élő*” egyetemisták és főiskolások 37 százaléka volt 2011-ben elégedett a demokráciával, míg 2013-ban 36 százalékukra volt igaz ugyanez a kijelentés. A „*pénzük okos beosztásával jól kijövök*” hallgatók 22 százaléka volt 2011-ben elégedett, míg két évvel később már 29 százalékuk vallotta ugyanezt. A legrosszabb anyagi helyzetben lévő („*nélkülözések között élek*”, illetve „*hónapról hónapra anyagi gondjaim vannak*”) egyetemisták és főiskolások 12, illetve 18 százaléka állította 2011-ben, hogy meg van elégedve a magyar demokrácia működésével, 2013-ban a nélkülözések között élő hallgatók 8 százaléka, míg a havonta anyagi problémákkal szembesülő válaszadók 16 százaléka volt ugyanezen az állásponton. Az anyagi helyzet tehát differenciálja a demokráciával kapcsolatos válaszokat, a jobb anyagi körülmények között élők szignifikáns mértékben elégedettebbek a demokráciával, mint az anyagi gondokkal küzdő hallgatótársaik.

A magyar egyetemista és főiskolás hallgatók jövőképeinek megítélése az anyagi, illetve a társadalmi státuszra vonatkozó perspektívájukat, esetleges elérendő vágyaik általuk vélt megvalósulási esélyeit mutatja. Amennyiben az elvárások jövőbeli megvalósulási esélyét az állampolgárok alacsonynak ítélik meg, tehát jövőjüket nem érzik biztosnak, akkor az delegitimációhoz vezethet az adott politikai rendszerre nézve.

7. táblázat.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban, 2013?

(A válaszok százalékos megoszlása a jövőkép megítélése alapján)

Mennyire érzed biztosnak a jövődet?	Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével?			
	egyáltalán nem vagyok elégedett	nem igazán vagyok elégedett	többé kevésbé elégedett vagyok	teljesen elégedett vagyok
1	60	26	14	
2	42	42	13	3
3	28	48	21	3
4	24	43	28	5
5	28	26	32	14

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

Az eredmények azt mutatják (7. táblázat), hogy 2013-ban azon válaszadók között, akik nem elégedettek a demokrácia működésével a legmagasabb azon hallgatók száma, akik egyáltalán nem érzik biztosnak a jövőjüket. A válaszok másik pólusán azok az egyetemisták és főiskolások vannak, akik optimisták a jövővel kapcsolatban, tehát biztosítottak látják terveik megvalósulását. A legoptimistább csoport között a legalacsonyabb a demokráciával való elégedetlenség aránya (54 százalék), valamint legmagasabb, akik többé-kevésbé, illetve teljesen elégedettek a magyar demokrácia teljesítményével (46 százalék). A jövőt leginkább bizonytalanak érzők körében ezzel szemben csak 14 százalék, akik valamelyest pozitívan ítélik meg a demokrácia működését, valamint 86 százalékuk az elégedetlenek táborához tartozik. Fontos kiemelni, hogy a jövőképeket leginkább biztosítottak látó hallgatók többsége is elégedetlen a demokráciával, ugyanakkor pesszimista társaik vélekedésétől, számarányait alapul véve, jelentősen elmaradnak. A jövőkép megítélése is összefüggést mutat a demokráciával való elégedettséggel. Azt állíthatjuk, hogy a jövőkép negatív percepciója egyúttal negatív hatást is gyakorol a demokrácia működésének megítélésére. Minél negatívabban ítéli meg a hallgató a saját jövőjét, annál nagyobb az esélye, hogy negatív képzeteket társít a demokráciára vonatkozóan.

A három kategória (társadalmi státusz, anyagi helyzet és jövőkép megítélése) eredményeinek áttekintésével igazolódni látszik az a felvetés, mely szerint a gazdasági-szociális elvárások meghíúsulása, illetve valóra válásának csekély esélye összefonódik a demokratikus intézményrendszer megítélésével, és negatív értékeléssel vonatkoztat rá. Egy nemzetközi kutatás (ESS 2012) Magyarországra vonatkoztatott elemzése¹⁸ is hasonló következtetésre jut. A vizsgálat egyik fő megállapítása, hogy válaszadók anyagi helyzetének önmaguk általi, szubjektív megítélése rendelkezik a legnagyobb befolyással a demokrácia-deficit érzékelésére (MESSING–RÓBERT–SÁGVÁRI–SZABÓ A. 2013).

A jelenség ugyanakkor nem feltétlenül magyar sajátosság, fontos kiemelni, hogy a gazdasági és szociális helyzet, ha nem is ilyen markánsan, de más országokban is differenciálja a demokráciával való elégedettséget. A németországi fiatalok körében is elvégzett kvantitatív kutatás¹⁹ a következő megállapításokat teszi:

*A demokratikus társadalmi rend, annak alapértékeivel együtt, a fiatalok által elismert és támogatott. A fiatalok, illetve a fiatal felnőttek negatív értékítélete a politikára vonatkoztatva a mindennapi, a politikai aktorok által vezérelt, politikai folyamatokból ered: a politikusok csakúgy, mint a pártok évek óta folyamatosan alacsony bizalmat élveznek. **Megállapítható, hogy a demokratikus állampolgári orientáció szintje, valamint a gazdasági és szociális életkörülmények szubjektív megítélése, a társadalmi rend igazságosságának érzete, illetve a saját jövőkép kiszámíthatóságának kérdésköre összefüggésben állnak egymással...** Annak ellenére, hogy a hagyományos politikai szervezeteket és elköteleződési formákat a fiatalok szkepszissel fogadják, mégis alapértékeiket tekintve résztvevői attitűdöket vallanak. Egy új, kiszélesített demokratikus gyakorlat (monitoring demokrácia) esetében, mely az emberi jogi mozgalmak hálózataira és a civil mozgalmak mechanizmusaira épül, éppen a fiatalok játszanak kiemelkedően fontos szerepet (Gaiser–Gille–Krüger– de Rijke, 2011).*

18. Az ESS 2012 kutatás magyarországi lebonyolítását az MTA Politikatudományi, illetve Szociológiai Kutatóintézete végezte. A projekt adatfelvétele 2012. november és 2013. január között zajlott, összesen 2014 fő bevonásával. A kutatás a 15 éven felüli népességre vonatkozik, a minta nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentatív.

19. *Demokratie in Deutschland 2011.* Erről részletesen lásd: Dr. Christian Krell, Dr. Tobias Mörschel, Katrin Schömann (szerk). Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, 2011.

A társadalmi-anyagi biztonságra való törekvés, a magyar egyetemisták és főiskolások paternalista igényének létezésére kíván rámutatni a Kádár–korszak, valamint az éppen regnáló demokratikus rendszer egyes szempontok szerinti összehasonlítása (8. táblázat).

8. táblázat.

Véleményed szerint a következő szempontok szerint összehasonlítva melyik rendszer a jobb: az előző, vagy a mostani?

(a válaszok százalékos megoszlása)

Szempontok	Kádár–korszak <i>Ifjúság2008</i>	Kádár–korszak <i>AFM 2013</i>	Jelenlegi rendszer <i>Ifjúság2008</i>	Jelenlegi rendszer <i>AFM 2013</i> ²⁰
szociális biztonság	77	60	23	18
szabadságjogok (szólás, vallás, gyülekezési jogok)	18	5	82	75
munkalehetőség	79	69	21	14
fiatalok érvényesülése	40	24	60	53
szórakozási lehetőségek	14	4	86	80
felsőoktatásban való részvételi lehetőség	20	15	80	62
lakáshoz jutás lehetősége	74	63	26	15
napi megélhetés	75	63	25	15
és mindent egybevetve melyik rendszer volt a jobb?	49	19	51	44

Forrás: SZABÓ A.–KERN 2011 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

Az empirikus adatok elemzésének külön érdekessége, hogy a Kádár-éra megítélése a hallgatók által, az életkorból adódóan nem saját tapasztalás, hanem feltételezhetően a társadalom, illetve a család, mint szűkebb közösség által sugalmazott sztereotip, nosztalgikus képen alapul (SZABÓ A.–OROSS, 2013). Az *Ifjúság2008* eredményeihez hasonlóan az *Aktív Fiatalok Magyarországon 2013* kutatás is arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalok véleménye szerint az egzisztenciális biztonsághoz, illetve státuszépítéshez szükséges társadalmi eszközökhöz (pl. lakáshoz jutás, munkalehetőség) való hozzájutás a Kádár-korszakban lényegesen elérhetőbb volt az állampolgárok számára. Az adatok elemzése során ugyanakkor figyelembe kell vennünk az említett tény, mely szerint az egyéni tapasztalat hiányzik a magyar egyetemisták és főiskolások ítéletalkotásából. Ennek értelmében a véleménynyilvánítás nem feltétlenül valami mellett (esetünkben Kádár-korszak), hanem protest jelleggel, valami ellen (jelenlegi rendszer) fogalmazódik meg. Mindez azt jelentheti, hogy miközben a hallgatók a szociális-gazdasági dimenzióban a Kádár-rendszer mellett teszik le a „voksukat” (az etatista igényüket artikulálva), valójában a magyar demokrácia működéséről, gazdasági teljesítőképességéről mondanak negatív értéktételet. Az eredmények további magyarázata a fragmentált és disszonáns szocializációs mechanizmus, illetve a Kádár-éra objektív feldolgozásának hiánya a fiatalok körében. A kutatás során végzett kvalitatív pilot vizsgálat tapasztalatai azt mutatják, hogy a fiataloknál, akik beszéltek otthon szüleikkel a rendszerváltás előtti rezsimről, többnyire a szülők gondolkodását a pozitív élmények uralják²¹, így a családi szocializáció hatásaként a Kádár-érára való asszociálás során a fogyasztásra, jólétre utaló kifejezések hangsúlyosak a fiatalok gondolkodásában²² (SZABÓ A.–OROSS, 2013).

20. A válaszok 100 százalékanak megjelenítése a 14 és 24 százalékpont közötti bizonytalanok (nem tudja), illetve a válaszmegtagadók miatt nem lehetséges.

21. Kb. egyharmaduk szüleinek véleményét negatív viszonyulások uralták, míg a hallgatók negyede szerint szülei semleges viszonyultak a Kádár-rezsimhez.

22. Pl. gulyás (frizsider) kommunizmus, „legvidámabb barakk”, kolbász, Trabant.

„PÁRTORSZÁG, PÁRTOKRÁCIA?!”

A magyar főiskolások és egyetemisták politikai rendszerekhez való viszonyulása, illetve a demokráciával való elégedettségük vizsgálata kapcsán ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy a magyar pártrendszer ideológiai-politikai dimenzió szerinti tömbösödése, illetve az ezt kifejező pártpreferencia szerinti politikai tagolódás milyen mértékben alakítja a felsőoktatásban részt vevő egyének politikai rendszerekről alkotott véleményét, illetve a demokrácia teljesítményének általuk történő megítélését. A feltételezés szerint az egyes politikai tömbökhöz való tartozás változója számottevően befolyásolja az egyén politikai véleményalkotási folyamatát (ANGELUSZ–TARDOS 2005).

9. táblázat.

A következő kijelentések közül melyik áll a legközelebb a Te véleményedhez?

(pártpreferencia alapján) (százalékos megoszlás)

	A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb		Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint a demokrácia		A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik		A mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne*
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2013
Fidesz–KDNP	43	43	38	29	19	25	3
Jobbik	19	22	52	37	29	32	9
LMP	59	58	19	11	22	25	6
MSZP	39	57	34	9	27	29	5
DK	65	60	19	10	16	30	
Együtt 2014–PM	–	64	–	14	–	18	4

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

A politikai rendszerek megítélését a hallgatók pártpreferencia szerinti bontásában mutatja be a következő adatsor (9. táblázat). A demokrácia szupremációjának elismerése leginkább két baloldali, szociális-liberális párt (Együtt 2014–PM, DK), valamint az LMP szavazóira jellemző²³. A felsorolt pártokkal szimpatizáló hallgatók túlnyomó többsége (58 és 65 százalék közötti értékben) a demokráciát tartja 2011-ben, illetve 2013-ban egyaránt a legmegfelelőbb politikai rendszernek. A politikai tagoltság baloldali mezőjében továbbá a Magyar Szocialista Párt (MSZP) szimpatizánsai találhatók, akik véleményében 2011 és 2013 között releváns módosulások következtek be. Míg 2011-ben az említett pártpreferenciával rendelkező hallgatók 39 százaléka gondolta úgy, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb, addig ez az arány 2013-ra, 57 százalékra módosult. A 18 százalékpontos növekedés mindenképpen figyelemre méltó, főleg azt szem előtt tartva, hogy a két adatfelvétel között eltelt idő viszonylag szűk volt, tehát a normatív gondolkodásban bekövetkező változásokra az időfaktor nem valószínű, hogy hatással bírt. A jelenség magyarázatának kijelenthető, hogy az aktuális politikai folyamatok, a párt politikai véleményformálása befolyásolhatta a hallgatók álláspontját.

Az eredmények másik érdekessége a Jobbik Magyarországiért Mozgalom (Jobbik) szimpatizánsainak véleménynyilvánítása. A radikális párt opcionális szavazóira igaz a legnagyobb mértékben, hogy elutasítják a demokratikus rend létjogosultságát. A 2011-es adatfelvétel során a radikális párt szimpatizánsainak csupán 19 százaléka, míg 2013-ban 22 százaléka volt azon a véleményen, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb. Ezzel szemben a jobbikos egyetemisták és főiskolások vallották leginkább azt, hogy bizonyos körülmények között egy diktatúra bevezetése célravezető lehet (2011-ben 52 százalékuk) (RÓNA–SŐRÉS 2012). A pártpreferenciával rendelkezők közül, a radikális párt támogatói közül kerül ki a bizonytalan, passzív, illetve apatikus állampolgárok legnagyobb hányada (2011-ben 29 százalékuk, 2013-ban pedig 32 százalékuk vélekedett úgy, hogy „a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik”).

23. Az adatfelvétel időszakában a felsorolt politikai erők mindegyike ellenzéki pártként funkcionált

A Fidesz szavazói csoportja kifejezetten heterogén közösséget alkot. Mind 2011-ben és 2013-ban 43 százalékuk vallotta a demokrácia elsődlegességét, viszont köreikben a második (a Jobbik után) legmagasabb támogatással rendelkezik a diktatúra bizonyos körülmények közötti bevezetése (2011-ben 38, míg 2013-ban 29 százalékuk vélekedik így). A párt választói közösségében továbbá a második legalacsonyabb arányú a bizonytalan, passzív állásponton elhelyezkedő hallgatók száma.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyar egyetemista és főiskolások esetében a pártpreferencia és a politikai rendszerekhez való viszony között összefüggés mutatható ki. Míg a baloldali pártok szavazói a leginkább elkötelezettek a demokrácia iránt, addig a politikai pólus másik szélén lévő radikális párt támogatói pártolják leginkább a diktatúra bevezetését.

A politikai rendszerekhez való viszonyulás mellett a demokrácia működésével kapcsolatos elégedettség is választ adhat arra a kérdésre, hogy befolyásolja-e a hallgatókat a véleményformálásuk során az egyes pártokkal való azonosulás (10. táblázat).

10. táblázat.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban? (százalékos megoszlás)

			Fidesz	Jobbik	LMP	MSZP	DK	Együtt 2014-PM
Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban? (százalék) 2011–2013	Egyáltalán nem vagyok elégedett	2011	9	51	46	49	59	–
		2013	5	34	42	49	46	52
		vált.	-4	-17	-4	0	-13	–
	Nem igazán vagyok elégedett	2011	25	36	44	42	39	
		2013	24	46	41	43	46	41
		vált.	-1	+10	-3	1	7	
	Többé-kevésbé elégedett vagyok	2011	54	12	10	9	2	
		2013	52	19	15	8	8	7
		vált.	-2	7	5	-1	-6	
	Teljesen elégedett vagyok	2011	12	1	0			
		2013	19	1	1			
		vált.	+7	0	+1			

A demokráciával való elégedettség elemzésekor az eredmények legszembetűnőbb tanulsága a kormány-ellenzék dichotóm relációjában jelenik meg. Az adatfelvétel idején regnáló kormánypártok (Fidesz-KDNP) támogatóinak túlnyomó többsége többé-kevésbé, illetve teljesen elégedett a demokrácia teljesítményével (2011-ben 66 százalékuk, míg 2013-ban 71 százalékuk), addig az ellenzéki pártok (LMP, MSZP, DK, Együtt 2014-PM és Jobbik) szimpatizánsainak többsége éppen az ellenkező állásponton van, tehát egyáltalán, vagy nem igazán elégedett a magyar demokrácia teljesítményével. Az Együtt 2014-PM szavazóinak 93 százaléka nem volt elégedett 2013-ban a demokrácia működésével, őket követi közvetlenül a DK, illetve az MSZP támogatóinak álláspontja, akiknek 92 százaléka van ugyanezen az állásponton. A baloldali pártok szavazóitól kissé elmaradva az LMP szimpatizánsainak 83 százaléka, míg a radikális párttal azonosuló hallgatók 80 százaléka tartozik a demokráciával való elégedetlenek táborába. A radikális párt esetében figyelembe kell vennünk a korábban már említett tény, mely szerint ők a legkevésbé elkötelezettek a demokrácia irányába, így az elégedetlenség egyszerre jelent rendszerkritikusságot is. A baloldali pártok, illetve az LMP esetében ugyanakkor más a helyzet. A korábbiakban láttuk, hogy ezen pártok támogatói a leginkább elköte-

lezettek a demokrácia elsőbbségéről, viszont ők azok, akik a legnagyobb mértékben elégedetlenek a demokrácia működésével.

A jelenség magyarázatát szolgálhat, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások többségének demokráciával való elégedettsége nem strukturális, hosszú távú folyamatokhoz, illetve működéshez kötődik, hanem az éppen aktuális kormányzati teljesítményről alkotott vélemény határozza meg.

KONKLÚZIÓ

A tanulmányban igyekeztem átfogó képet felvázolni a magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához való viszonyáról. Az elemzés különböző szempontrendszerek felhasználásával történt meg, amelyek közé a hallgatók normatív demokratikus értékrendjének, valamint annak gyakorlati megnyilvánulásának vizsgálata, a demokrácia szociális reprezentációjának kutatása, illetve a pártpreferencia demokráciáról alkotott véleményekre való hatásának elemzése tartozott. A hallgatók demokráciához való viszonya kifejezetten komplex jelenség, amelyben nem különül el élesen a normatív dimenzió a magyarországi viszonyokról alkotott véleményektől.

A magyar egyetemisták és főiskolások normatív demokrácia-értelmezésénél a részvételi és kommunikáció jog dominanciáját vehettük észre, melyet kiegészít a törvény előtti egyenlőség, illetve a szabad választáshoz való jog. Annak ellenére, hogy ezek az értékek tetten érhetők a hallgatók demokráciáról való gondolkodásában, a demokratikus tudathoz tartozó többi komponens nem játszik releváns szerepet. A demokrácia-értelmezés vizsgálatánál továbbá sikerült rámutatni, hogy a részvétel és véleménynyilvánítás normatív dimenziója nem transzformálódik át gyakorlati tevékenységgé, így a részvételi demokrácia lehetőségeinek kihasználása csekély mértékben történik meg. A normatív dimenzió korlátozott kiterjedése és gyakorlati megnyilvánulása mellett, azok elfogadásának mértéke is alacsonynak tekinthető egy demokratikus politikai rendszer esetében. A magyar egyetemisták és főiskolások kisebbsége (42 százalék) vallotta azt 2013-ban, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.

A demokrácia alacsony szintű legitimitása összefügg a gazdasági-szociális elvárások alulteljesülésével. Mivel a magyar fiatalok döntő hányada a demokráciát a személyes és társadalmi perspektívák optimista képével kapcsolta egybe, ezért a politikai rendszer gyenge teljesítőképessége saját delegitimációját okozta. A gazdasági fejlődés, a paternalista gondoskodás, az etatizmus szerepére kívántam rámutatni a demokráciával szembeni szociális-gazdasági elvárásokat bemutató fejezetben. A társadalmi státuszhoz, anyagi helyzethez, illetve jövőképhez kapcsolódó eredmények verifikálták a materiális faktorok relevanciáját a demokratikus rendszer megítélésénél.

A szociális-gazdasági elvárások mellett a pártpreferencia is számottevő mértékben befolyásolja a hallgatók demokráciáról kialakult képét. A tanulmány egyik legérdekesebb eredményének tekinthető a kormány-el-lenzés esetében tapasztalt társadalmi szakadék, melyet a demokrácia működésével kapcsolatos teljesen ellentétes vélemények hoznak létre. A demokrácia teljesítményét, illetve működését illetően napjaink Magyarországon két élesen elkülönülő valóságértelmezésű hallgatói tömb található. Ennek kapcsán fontos kiemelnünk azt a következtetést, mely szerint a pártpreferenciával rendelkező hallgatók esetében a demokráciáról alkotott kép nem strukturális, normatív véleményeken alapul, hanem az adott párthoz való tartozás, illetve annak pillanatnyi állásfoglalása határozza meg.

Összefoglalva, a magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához való viszonya rendkívül ambivalens. A demokrácia működéséről való véleményformálásuk esetén a normatív demokratikus tudat nem játszik kiemelkedő szerepet, sokkal inkább a gazdasági elvárások, és a pártkötődés határozza meg álláspontjukat. Ennek tudatában a magyarországi demokrácia rendkívül ingatag alapokon nyugszik, hiszen a társadalom leendő elitjének többsége nem feltétlenül érti és azonosul a demokratikus tudat értékrendjével.

IRODALOM

- Ágh Attila (1994): A demokratikus átmenet feltételrendszere. *Politikatudományi Szemle* 1994/4. szám 139–145.
- Alexis de Tocqueville (1983): *A demokrácia Amerikában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Angelusz Róbert - Tardos Róbert (szerk.) (2005): *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Közalapítvány.
- Bauer Béla - Szabó Andrea (szerk.) (2009): *Ifjúság2008 Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet
- Benjamin Constant (1997): *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Brunner, Otto - Conze, Werner - Koselleck, Reinhart (1999). *A demokrácia*. Budapest, Jószeveg Műhely Kiadó.
- Csanády Márton - Lux Ambrus (1992): *Rendszerváltás és értéktudat: 300 budapesti középiskolás társadalmi és politikai értékrendje*, Bp. Oktatóskutató Intézet.
- Csákó Mihály (2007): Demokráciára nevelés az iskolában. In: Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert-Vásárhelyi Mária – Éber Márk Áron (szerk.): *Látás-viszonyok*. Budapest, Pallas Kiadó, 155–189.
- Csákó Mihály (2011): Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: Bauer Béla - Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 101–115.
- Csepeli György (2006): A jövőbe vesztett generáció. In: Csepeli György – Kígyós Éva – Popper Péter (szerk.): *Magára hagyott generációk. Fiatalok és öregek a XXI. században*. Budapest, Saxum Kiadó.
- Domokos Tamás (2010): A felnőttkorba való átmenet demográfiája a poszt-szocialista Magyarországon. *Új Ifjúsági Szemle*, 2010/ősz. 64–84.
- Gábor Kálmán (2004) Sziget kutatások 2000–2004. *Erdélyi Társadalom*, 2. évfolyam 2. szám, 229–263.
- Gábor Kálmán (2009): Ifjúsági korszakváltás. *Új Ifjúsági Szemle* 2009/tél 61–82.
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2007) *Sziget fesztivál 2007*. EIKKA, 1–66.
- Gabriel A. Almond - Sidney Verba (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Gazsó Ferenc - Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gazsó-Ferenc - Laki László (1999): *Esélyek és orientációk: fiatalok az ezredfordulón*. Budapest, Okker Kiadó.
- Gedeon Péter (2009): Gazdasági fejlődés és politikai demokrácia. *Politikatudományi Szemle* XVIII/1. 26–42.
- Hankiss Elemér (2009): Rendszerváltás? Igen! Társadalmi megújulás? Nem! In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 335–341.
- Harold D. Laswell (1957): *Politik und Moral, Analyse des politisch-sozialen Verhaltens*. Stuttgart, Rittgen-Verlag.
- Horváth Ágnes (2000): Kecskeeméti főiskolások és a demokrácia értékei. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. A szabadság mint esély?* Szeged, Belvedere Meridionale, 194–201.
- Joseph A. Schumpeter (1946): *Kapitalizmus, Szocializmus, Demokratie*. Francke, Bern, 1946.
- Jürgen Habermas (1996): *Drei normative modelle der Demokratie*. In: *Die Einbeziehung des Anderen, Studien zur politischen Theorie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Karácsony Sándor (1985): *A magyar észjárás*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Karl Mannheim (1970): *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln und Opladen.
- Karl Mannheim (1972): The problems of generations. In: Altbach, P.G. – Laufer, R. S. (eds.): *The New Pilgrims*. New York.
- Karl R. Popper (1997): *Megismerés, történelem, politika*. Budapest, Aduprint.
- Körösi András (2005): *Vezér és demokrácia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Laki László (2008). A generációs reprodukció néhány jellemzője a magyar újkapitalizmusban. *Új Ifjúsági Szemle* 2008/nyár 10–19.
- Laki László - Szabó Andrea (2011): Fiatalok egy elszegényedő társadalomban *Egyenlítő* IX:(7-8) 7–15.
- Max Weber (1989): A politika, mint hivatás. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 1989.
- Messing Vera - Róbert Péter - Ságvári Bence - Szabó Andrea (2013): *A magyar társadalom demokráciaképe. ESS Magyarország Gyorsjelentés I.*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA TK).
- Molnár Károly (2011): Felelőtlen demokrácia. In: *Politikatudományi Szemle* XX/4. 43–58.
- Murányi István (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. *Új Ifjúsági Szemle* 2010/1. szám 49–58.
- Nyüsti Szilvia (2010): Területi különbségek a magyar fiatalok demokrácia-értelmezésében. *Új Ifjúsági Szemle* 2010/tél 65–78.
- Orit Ichilov (ed.) (1990): *Political socialization, citizenship education, and democracy*. New York, Teachers College Press.
- Robert A. Dahl (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Robert A. Dahl (2006): *A preface to democratic theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Róna Dániel - Sörös Anett (2012): A kuruc.info nemzedék. Miért népszerű a Jobbik a fiatalok között? In: Szabó Andrea (2012) (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Szeged, Belvedere Meridionale. 113–156.

Róna Dániel – Szabó Andrea (2012): A kutatás módszertana. In: Szabó Andrea (2012) (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Szeged, Belvedere Meridionale. 15–24.

Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.

Sik Domonkos (2010): Középiskolások állampolgári értékei. A republikánus, a liberális és az antidemokratikus értékek szocializációs háttere. Új Ifjúsági Szemle 8. 2010/ 1. 59–73.

Simon János (1995): Mit jelent a demokrácia a magyarok számára? *Politikatudományi Szemle* 1995/1. 43–61.

Szabó Andrea - Kern Tamás (2010): A szakmai képzésben résztvevők értékpreferenciái és politikai rokonszenvei – kvantitatív megközelítés. Új Ifjúsági Szemle 2010/ősz 5–26.

Szabó Andrea - Kern Tamás: A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla - Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 37–80.

Szabó Andrea - Oross Dániel (2012): A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (2012) (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Szeged, Belvedere Meridionale. 65–111.

Szabó Andrea - Oross Dániel (2013): A múlt jelene: a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében. *Metszetek* 2013/2-3. szám 97–117.

Szabó Andrea (2014): A kutatás módszertana. Szabó Andrea (2014) (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, II.* Szeged, Belvedere Meridionale.

Szabó Ildikó (2010): Nemzeti identitás és politikai szocializáció. Új Ifjúsági Szemle 2010/tavaszi 75–98.

Szabó Miklós (2001): A demokrácia és a demokraták politikai kultúrája. In: Simon János (szerk.): *Ezredvégi értelmezések* 103–168.

Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Thomas Meyer (2005): *Theorie der Sozialen Demokratie*. VS-Verlag.

Zsolt Péter (2005): A politikai pszichológia jövője. In: Lányi Gusztáv (szerk.): *Politikai pszichológia (vitakötet)*. Budapest, Jósöveg Kiadó, 247–253.

Varga Tamás (1997): Néhány észrevétel a politikai kultúra fogalma és a magyar politikai kultúra felfogása kérdéséhez. In: Horváth Csaba (szerk.): *Konfliktus, konszenzus, kooperáció. A II. Országos Politológus Vándorgyűlés tanulmánykötete*. Pécs, JPTE Továbbképző Központ – Friedrich Ebert Stiftung. 127–136.

Wolfgang Gaiser - Martina Gille - Winfried Krüger-Johann de Rijke (2011): Jugend und Demokratie. In: Christian Krell - Dr. Tobias Mörschel - Katrin Schömann (szerk.): *Demokratie in Deutschland 2011*. Friedrich Ebert Stiftung, Berlin.